

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog

Kruizinga, S.F.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Kruizinga, S. F. (2011). Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding

0.1 – Een staat binnen de staat

Van juli 1914 tot en met november 1918 vond een uitbarsting van geweld plaats die tot dan toe zijn weerga niet had gekend, en wier naschokken nog tot in de 21^e eeuw te voelen zijn: de Eerste Wereldoorlog. De ontzagwekkende krachten die techniek en ideologie wisten vrij te maken kwamen in die jaren tot een gruwelijke explosie, waardoor de namen van slagvelden als Passchendaele, de Somme en Gallipoli zich definitief in het collectief geheugen hebben gevestigd. Maar de Eerste Wereldoorlog kende meer fronten dan alleen de uitgebreide loopgravenstelsels in Vlaanderen en Noord-Frankrijk, de steppen van Rusland en de woestijnen van het Midden-Oosten. Ook op economisch gebied voerden beide machtsblokken, de Entente – ook wel Geallieerden genoemd – en de Centralen, een strijd op leven en dood, waarbij de hele vijandige samenleving tot legitiem doelwit was aangemerkt. Deze economische oorlog begon toen de Britse regering in augustus 1914 besloot de toegang tot de Duitse Noordzeehavens te blokkeren en zo de Centrale overzeese aanvoerlijnen af te snijden. Ook schepen op weg naar Nederland werden door de Britse vloot aangehouden, uit angst dat hun lading via de Rijn toch nog in Duitsland terecht zou komen. Schepen met bestemming Rotterdam of Amsterdam zouden alleen dan mogen doorvaren, als de neutrale Nederlandse regering alle doorvoer naar Duitsland verbood. Met andere woorden: Londen eiste, tegen het internationaal recht in, dat Den Haag zou meehelpen om de Britse blokkade te verplaatsen van de Noordzee naar de landgrens tussen Duitsland en Nederland. ‘England rules the waves’ en dus ‘England waives the rules’, graptten Nederlandse zeelui wrang.¹

De Entente plaatste de Nederlandse regering zo voor een duivels dilemma: erg lang kon het land het niet bolwerken zonder invoeren van overzee, maar tegelijkertijd zou Berlijn nooit goedkeuren dat er met Groot-Brittannië een blokkade-akkoord gesloten zou worden. Gelukkig verzong men een list, ‘een ingenieuze en eigenlijk de enige denkbare’, aldus de historicus Hermann von der Dunk, ‘om aan de blokkadeverworging te ontkomen, zonder de Duitsers direct te provoceren!’² Een groep Nederlandse reders en bankiers, onder leiding van C.J.K. van Aalst, richtte een nieuw bedrijf op – de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (NOT)³ – dat zou fungeren als doorvoerluik voor overzeese import in Nederland, maar daarbij garandeerde dat haar afnemers deze niet zouden doorverkopen naar Centrale landen. De Nederlandse regering kon zich zo officieel – maar, zoals zal blijken, niet officieus – afzijdig en Berlijn te vriend houden, terwijl de Britse regering toch de garanties kreeg die het wilde hebben.

¹ Geciteerd in Sluyterman, *Kerende kansen*, 101. Ik ga in dit boek overigens grotendeels voorbij aan de vraag of de Britse economische maatregelen tegen Duitsland internationaal-juridisch of zelfs moreel verdedigbaar waren.

² Von der Dunk, ‘Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog’, 45.

³ De afkorting NOT werd destijds als één woord, rijmend op “slot”, uitgesproken (zie Oppenheimer, *Stranger Within*, 264, aldaar voetnoot 1). In officiële documenten en in kranten- en tijdschriftartikelen werd de verkorte vorm ook wel als N.O.T. geschreven. In de hoofdtekst houd ik de eerstgenoemde variant aan, maar ik heb citaten waarin de tweede voorkomt niet aangepast.

De eerste slag aan het economisch front Nederland was daarmee gewonnen door de Entente, maar de oorlog nog lang niet. De almaar escalerende economische strijd tussen Entente en Centralen ging een steeds grotere invloed uitoefenen op de Nederlandse economie en dwong de Nederlandse regering tot actief ingrijpen. De overheid kon deze voor haar nieuwe taak echter niet alleen af. Zij miste daartoe de expertise, de juridische mogelijkheden en vaak ook de wil. Daardoor ontstond ruimte voor het bedrijfsleven om zich te organiseren in 'Crisisinstellingen' en de overheid de helpende hand te bieden. De NOT speelde in deze 'spontaan geleide' oorlogseconomie, waar al 'improviserend' gereageerd moest worden op elkaar in razend tempo opvolgende handelspolitieke en economische ontwikkelingen, een hoofdrol, en eigende zich een verregaande autonomie op economisch, buitenlands- en handelsbeleid toe.⁴ Tijdgenoten verwezen naar de Trustmaatschappij als een 'nevenregering' of zelfs een 'staat binnen de staat' en naar haar president Van Aalst als de 'ongekroonde koning' van Nederland.⁵ Deze positie dankte de NOT, die eigenschappen van de publieke sfeer en een private onderneming combineerde, aan het grote economische belang van de bedrijven die in haar vertegenwoordigd waren, maar vooral aan de grote macht die haar virtuele monopolie op importen haar gaf.⁶ Maar de NOT kon niet ongehinderd haar gang gaan. Andere invloedrijke zakenlieden wilden óók hun invloed doen gelden op het economisch- en handelsbeleid van Nederland, en uiteraard voerden de oorlogvoerende partijen – vooral Groot-Brittannië – continu forse druk op de Trustmaatschappij uit. Tenslotte gingen, naarmate de oorlog langer duurde, ook elementen binnen de Nederlandse regering zich verzetten tegen de machtspositie van de NOT-zakenmannen.⁷

In dit boek zal ik analyseren welk beleid de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij nastreefde en hoe dat beleid tot stand kwam. Om daar achter te komen zal ik in kaart brengen wie er allemaal invloed hadden op het besluitvormingsproces. In hoeverre hadden de bedrijven die meehielpen om de Trustmaatschappij op te zetten bijvoorbeeld een vinger in de pap? En welke NOT-bestuursleden wisten de grootste stempel te drukken op het beleid? Daarnaast zal ik bekijken in hoeverre de NOT de ruimte kreeg om haar beleid uit te voeren, en van wie en in welke mate zij tegenstand ondervond. Was de Nederlandse regering ten allen tijde bereid om de Trustmaatschappij zelfstandig haar gang te laten gaan? Welke eisen stelde Groot-Brittannië, wiens economische blokkade van bepalende invloed was geweest op de oprichting van de NOT, aan bestuur en beleid van de Trustmaatschappij? En in hoeverre deelden de overige 'Crisisinstellingen' de visie van het NOT-bestuur?

⁴ Citaten uit De Vries, 'Het economische leven', 366. Zie over de rol van de Nederlandse regering en het ad-hoc crisisbeleid tijdens de oorlog o.a. Keesing, *Conjuncturele ontwikkeling*, 9-10; De Ru, *Staatsbedrijven en staatsdeelnemingen*, 31 en De Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek*, 44. De hoofdrol van de NOT in de oorlogseconomie wordt onder andere genoemd in Moeyes, *Buiten schot*, 163 en Treub, 'De economische toestand', 164-165.

⁵ De eerste twee citaten zijn afkomstig uit Smit, 'Leidende personen in Nederland', 11, het derde uit Vandenbosch, *The Neutrality of the Netherlands*, 211.

⁶ Koch, 'Nederland en de Eerste Wereldoorlog', 105.

⁷ Zie bijvoorbeeld Kossman, *De Lage Landen*, 421.

In deze inleiding ga ik eerst kort in op de bestaande historische literatuur over de NOT. Daarbij zal ik bijzondere aandacht besteden aan de gemankeerde, maar vooral ook gemankeerde versie van de NOT-geschiedenis, die zo'n 75 jaar voor de voltooiing van mijn eigen onderzoek verscheen onder de titel *De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij: middelpunt van het verkeer van onzijdig Nederland met het buitenland tijdens den Wereldoorlog 1914-1919*. Uit de bespreking van de overige literatuur over de NOT zal blijken dat er zeer uiteenlopende visies op de Trustmaatschappij naast elkaar bestaan, die op hun beurt vaak verband houden met bredere debatten over de aard van de Nederlandse neutraliteit, de organisatie van de Nederlandse economie tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, en de economische oorlog tussen Centralen en Entente. Daarnaast zal ik kort ingaan op twee theoretische modellen die ik zal gebruiken om mijn onderzoek naar besluitvorming binnen de NOT te structureren en tenslotte zal ik kort iets zeggen over de archiefbronnen die ik bij mijn onderzoek gebruikt heb.

0.2 – Een gemankeerd gedenkboek

De auteur van het in 1935 gepubliceerde NOT-gedenkboek was Charlotte Aleida van Manen. Zij had rechten en economie gestudeerd in Duitsland, en was in 1912 gepromoveerd op haar dissertatie *Armenpflege in Amsterdam in ihrer historischen Entwicklung*, waarin ze beide disciplines combineerde.⁸ Haar Duitse studietijd had echter een bittere nasmaak bij haar achtergelaten, die versterkt werd toen de Grote Oorlog in West-Europa losbarstte met een Duitse inval in het neutrale België. Daarom ging ze graag in op de verzoeken van *Wellington House*, het Britse 'War Propaganda Bureau' dat zich vooral richtte op geallieerde en neutrale landen⁹, om in de Nederlandse pers expliciet de aandacht te vestigen op de duistere kanten van de machtige oosterbuur. Met het doel om 'zoo objectief mogelijk de feiten weer te geven' over 'hoeveel onrecht [...] dat Rijk' op zijn geweten heeft, publiceerde zij in 1915 een artikel in het gezaghebbende tijdschrift *De Gids*.¹⁰ Van Manen richtte haar energie daarna op het binnenland. Ze werd actief in verschillende bewegingen voor vrouwenkiesrecht¹¹ en liet ook op sociaal vlak van zich horen: in 1918 verschijnt van haar hand *Bedrijfsleven en de strijd tegen armoede in Nederland*. Zij pleit daarin voor een aanpak van het werkloosheidsprobleem bij de wortel: in plaats van geld uit te geven aan de bestrijding van de symptomen van werkloosheid moeten, door verbetering van scholing en een beter aansluiten van beroepspraktijk op vakopleiding, meer mensen klaargestoomd worden voor het bedrijfsleven.¹²

⁸ Dit proefschrift werd een jaar later in een handelseditie uitgegeven: Van Manen, *Armenpflege*.

⁹ Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 284; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 144, 256. Voor meer informatie over Britse propaganda in Nederland, zie Sanders, 'Wellington House'.

¹⁰ Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere Collecties (UBL), archief De Gids (LTK 1888), document B 15: Van Manen aan Van Hall, 26 april 1915. Het artikel, onder de titel 'Duitschland's groei' verscheen uiteindelijk in *De Gids* vol. II no. 79 (1915), 274-310. Nog hetzelfde jaar verscheen een uitgebreide versie van het artikel in boekvorm. Van Manen, *Duitschland's groei*.

¹¹ Van Manen was onder andere actief voor de Bond voor Vrouwenkiesrecht en de Nationale Vrouwenraad. Grever, *Strijd tegen de stilte*, 247-248.

¹² Van Manen, *Bedrijfsleven*.

Deze curieuze mengeling van sociale bevlogenheid, elitaire bevoogding en een kritische blik op de (buitenlandse) politiek van het Duitse keizerrijk zal de aandacht hebben getrokken van NOT-directeur C.J.K. van Aalst, wiens ideeën op deze terreinen – zoals uit dit boek nog zal blijken – niet ver van die van Van Manen afstonden.¹³ Vlak na het einde van de Eerste Wereldoorlog benaderde Van Aalst daarom deze gelijkgestemde geest met de vraag of zij de geschiedenis van de Trustmaatschappij te boek zou willen stellen.¹⁴ Zij zou echter geen *carte blanche* krijgen: hoewel zij in principe zonder beperkingen gebruik mocht maken van het door de Trustmaatschappij verzamelde archiefmateriaal, had Van Aalst weinig trek om geassocieerd te worden met een boek vol ‘aanvallen op regeeringen, instellingen of personen’. Daarom hield de NOT-archieffcommissie, bestaande uit het bestuur van de NOT aangevuld met enkele secretarissen en archivariissen, zich het recht voor om te schrappen in de door Van Manen aangeleverde teksten. Van Manen ging akkoord met deze beperkingen – wellicht mede dankzij het vorstelijke salaris dat haar was toegezegd – en beloofde, om de angst bij de NOT-bestuurders weg te nemen, dat zij een ‘histoire intime’ zou vermijden en zich in plaats daarvan zou richten op een ‘rustige, onpartijdige uiteenzetting’. Met die formulering toonden alle partijen zich tevreden en Van Manen beloofde dat het boek binnen vijf jaar ter perse kon.¹⁵

De NOT-archieffcommissie bleek echter al snel een wat andere opvatting van “rustig” en “onpartijdig” te hebben dan de auteur. Zij bleef wantrouwend over de schouder van Van Manen meekijken en uitgebreid gebruik maken van haar contractueel vastgestelde recht de stukken te ontdoen ‘van de aanwezigheid van diplomatiek gevaarlijke of voor bepaalde personen minder aangename passages’.¹⁶ Van Manen vond alle bemoeienissen bijzonder overdreven en ergerde zich groen en geel aan de overactieve rode pen van de commissieleden.¹⁷ Zij kreeg het dan ook geregeld met haar opdrachtgevers aan de stok, waardoor de zo goed begonnen werkrelatie al snel verzuurde.¹⁸ Van Aalst begon zijn protegé er op een gegeven moment zelfs van te verdenken op een rechtszaak aan te sturen om het auteursrecht over het NOT-gedenkboek in eigen handen te krijgen.¹⁹

¹³ Francis Oppenheimer, die later in deze paragraaf en dit boek uitgebreid ter sprake zal komen, omschreef Van Manen als een ‘protégée and friend’ van Van Aalst. Bodleian Library (Oxford), Francis Oppenheimer MSS [OP], map ‘Appendix. Note to Chapter XV, 3.

¹⁴ Nationaal Archief [NA], toegangsnummer 2.06.079, inventarisnummer 1270: Notulen Uitvoerende Commissie [UC], 9 mei 1919, 212-213; NA 2.06.079/1271: UC 30 mei 1919, 12; UC 13 juni 1919, 20.

¹⁵ NA 2.06.079/1742: Van Manen aan Valstar, 29 mei 1919.

¹⁶ NA 2.06.079/1742: A.W.L. Talma Stheeman aan Van Manen, 9 december 1931.

¹⁷ NA 2.06.079/1742: Van Manen aan De Beaufort, 25 februari 1927.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld NA 2.21.261/52: Van Manen aan Maclaïne Pont, 17 september 1921 en idem: Van Aalst aan Van Manen, 3 december 1921. Enkele citaten uit de eerste brief: ‘Ik kan U niet zeggen, hoe verdrietig en verontwaardigd ik ben. Ik torn hier op tegen een eindeloze reeks van teleurstellingen en moeilijkheden en nu gaat U, tegen alle afspraak in, mij [op deze manier] ontmoedigen. [...] U heeft er mij een groot stuk werkklust door ontnomen.’

¹⁹ Van Aalst aan Hintzen, 2 januari 1928 met bijgevoegd Van Manen aan Van Aalst, 15 december 1927, aangetroffen in een presentexemplaar van het uiteindelijke werk. Deze is waarschijnlijk van Van Manen geweest en is nu in bezit van prof. dr. Ernst Homburg, bijzonder hoogleraar ‘Geschiedenis van wetenschap en techniek en hun onderlinge samenhang’ aan de Universiteit Maastricht. Prof. Homburg attendeerde de auteur op deze brief.

Dit gekonkel leverde bovenal veel vertraging op: pas in 1935, zestien jaar nadat haar de opdracht verstrekt was, rolde *De Nederlandsche Overzee Trust Maatschappij: middelpunt van het verkeer van onzijdig Nederland tijdens den Wereldoorlog 1914-1919* van de pers. De uiteindelijke versie bestond uit acht delen in zes dikke banden, waarvan de laatste twee bestonden uit bijlagen die met een vertraging van een half jaar (het was inmiddels al 1936) verschenen. De meer dan achttien kilo wegende uitgave was prachtig verzorgd, mede dankzij typografische hoogstandjes in *art deco*-stijl van de hand van Johan Briedé.²⁰ Wel vond de aanstaande lezer op de eerste, ongenummerde bladzijde van het eerste deel een opvallende mededeling van de NOT-bestuursleden, dat de pennenvruchten van de auteur geheel voor haar eigen rekening waren en zij elke verantwoordelijkheid daarvoor expliciet afwijzen.

Deze mededeling desondanks waren de recensies in de Nederlandse pers, die uiteraard niets wist van de moeilijke weg naar publicatie, over het algemeen genomen positief. Het *Algemeen Handelsblad* prees de grondigheid van de auteur, en bejubelde het resultaat van de jarenlange geschiedvorsing, dat 'voor het nageslacht van onschatbare waarde zal blijken.'²¹ 'Een schitterende prestatie van de bewerkster [...]', juichte ook *De Maasbode*.²² Vooral het feit dat Van Manen zoveel nieuw, en tot dan toe niet beschikbaar, bronnenmateriaal over Nederland tijdens de Grote Oorlog in het algemeen en de Trustmaatschappij in het bijzonder uit de verder voor onderzoekers niet toegankelijke archieven had geopenbaard, werd bijzonder gewaardeerd. Er was echter ook kritiek op het meerdere vuisten dikke werk. *De Nederlander* was nog mild, en betreurde slechts dat de auteur geen 'dwingende samenhang' aan het werk had willen geven, maar er voor gekozen had 'de gebeurtenissen voor zich zelf te laten spreken'.²³ Deze kritiek deelde ook *Het Vaderland*, die haar teleurstelling uitsprak dat het Van Manen niet gelukt was 'de heele zaak meer synthetisch, meer vergeestelijkt zouden wij haast zeggen, meer tot echte geschiedenis geworden, te beschrijven.'²⁴

Commentaar van fundamenteeler snit kregen de auteur en haar opdrachtgever van een bijzonder kritisch lezer: Sir Francis Oppenheimer, die in zijn functie als Brits handelsattaché tijdens de Eerste Wereldoorlog de Trustmaatschappij van heel dichtbij had meegemaakt. Hij kreeg van de Archiefcommissie van de NOT een presentexemplaar van de boeken van Van Manen, maar haalde uit lezing daarvan niet de vreugde die het bijbehorende briefje hem toegewenst had.²⁵ 'I am afraid several matters are represented from an angle which can hardly be called fair or accurate', klaagde hij tegenover de Britse Gezant in Nederland.²⁶ Na over bepaalde passages informatie te hebben ingewonnen bij de archivaris van het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken en deze te hebben vergeleken

²⁰ Keyser, 'Johan Briedé'.

²¹ *Algemeen Handelsblad*, 18 juli 1936 Ochtendblad.

²² *De Maasbode*, 14 mei 1936 Ochtendblad.

²³ *De Nederlander*, 1 februari 1936.

²⁴ *Het Vaderland*, 20 januari 1936 Avondblad.

²⁵ OP X, map 'Correspondence with NOT as to its foundation': Stichting Archieven der Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij aan Oppenheimer, 5 mei 1936.

²⁶ OP X, map 'Correspondence with NOT as to its foundation': Oppenheimer aan Sir Hubert Montgomery 21 juli 1936.

met zijn eigen aantekeningen uit de oorlogstijd, schreef hij een boze brief naar de NOT-archieffcommissie. Daaruit bleek dat hij NOT-baas Van Aalst ervan verdacht de geschiedenis te hebben verdraaid door zichzelf een veel te grote rol toe te dichten en de bijdragen van anderen te minimaliseren.²⁷ Van Aalst en zijn mede-commissieleden zaten kennelijk zo met de kwestie in hun maag (wellicht uit angst dat Oppenheimer zelf voor de NOT-bestuursleden onwelgevallige zaken zou gaan publiceren) dat ze hun secretaris H.L. de Beaufort naar Londen stuurden om Oppenheimer persoonlijk gerust te stellen.²⁸ De secretaris was, getuige de aantekeningen die Oppenheimer van het gesprek maakt, opvallend openhartig. Hij gaf toe dat de NOT-geschiedenis die door Van Manen te boek was gesteld verre van foutloos was, maar dat lag niet aan de Archiefcommissie, aldus De Beaufort, maar aan de auteur: '[T]he lady historian charged with writing the History in question proved rather incompetent and disappointing', noteerde Oppenheimer uit zijn mond. Daarom had de NOT-archieffcommissie ook besloten tot het invoegen van het extra voorblad waarin elke verantwoordelijkheid voor de publicatie expliciet van de hand gewezen wordt.²⁹ Oppenheimer liet zijn kruistocht daarop maar voor wat het was:

I now realise that the work, though published with the aid of the NOT in money and material, does not represent an "Official History" which I had heard soon after the War it was intended to give to the world. [...] Some day the student interested in the bearing upon Dutch affairs of the policy pursued by His Majesty's Government and the manner of its application by its representatives will also have the archives of the Foreign Office at his disposal – and perhaps my own war diaries – and he will be able to draw his own conclusions.³⁰

Recentere besprekingen van Van Manens gedenkboek lijken Oppenheimer echter alsnog gelijk te geven. Bronnenpublicist en historicus Cornelis Smit stelt in zijn in 1975 gepubliceerde 'verlate boekbespreking' dat de auteur zich volstrekt kritiekloos opstelt tegenover het NOT-bestuur, en weinig tot geen oog heeft voor de "omgeving" van de Trustmaatschappij, zoals de rol van de Nederlandse overheid en andere belangrijke actoren. Verder maakt hij bezwaar tegen de brokkelige structuur van Van Manens gedenkboek, waarin een rode draad lijkt te ontbreken. En tenslotte krijgt Van Manen nog een standje over haar 'teleurstellende, immers ongenietbare' schrijfstijl: dor, droog en vol met onbegrijpelijke en veel te volzinnen.³¹ Ook historici Marc Frey en Michael Riemens zijn, met

²⁷ OP VII, map 'Appendix. Note to Chapter XV, p. 17', 3; OP X, map 'Correspondence with NOT as to its foundation': Oppenheimer aan Stephen Gaselee [archivaris FO], 11 juli 1936, idem, 12 oktober 1936.

²⁸ OP X, map 'Correspondence with NOT as to its foundation': Oppenheimer aan Van Aalst, 15 juli 1936, Van Aalst aan Oppenheimer 12 november 1936, Oppenheimer aan Van Aalst, 30 november 1936, De Beaufort aan Oppenheimer, 9 december 1936

²⁹ OP X, map 'Correspondence with NOT as to its foundation': Transcriptie van gesprek met De Beaufort, n.d. [18 december 1936]; De Beaufort aan Oppenheimer, 31 december 1936; Oppenheimer aan Gaselee, 21 januari 1937.

³⁰ Eerste deel citaat: OP X, map 'Correspondence with NOT as to its foundation': Oppenheimer to De Beaufort, 8 januari 1937; tweede deel (vanaf 'some day'): idem: Oppenheimer aan Van Aalst, 15 juli 1936.

³¹ Smit, 'Verlate boekbespreking', citaat op 99.

Smit, van mening dat Van Manens gedenkboek als serieus geschiedwerk eigenlijk onbruikbaar is.³²

De publicatiegeschiedenis van Van Manens achtdelig boekwerk, waar de hierboven genoemde historici niet van op de hoogte waren, maakt deels duidelijk waarom dat zo is. De auteur werd niet al te subtiel gestuurd in wat zij wel en niet mocht opschrijven door haar mecenas. Bovendien deed Van Manen aan zelfcensuur door uit alle macht te proberen ook maar de schijn van een 'histoire intime' te vermijden. Zij koos er daarom voor om continu de nadruk te leggen op het feit dat de NOT, net als de Nederlandse regering, een juridisch 'zuiver' standpunt innam, zoveel mogelijk steunend op het internationaal recht.³³ Deze insteek is, zoals nog zal blijken, volstrekt onhoudbaar, maar het bood Van Manen wel de gelegenheid om haar opdrachtgevers als zichzelf buiten schot te houden. Op het moment van publicatie waren een belangrijk deel van de nog levende betrokkenen nog altijd publieke figuren van formaat, die geen zin hadden in het oprakelen van hen mogelijk onwelgevallige geschiedenissen uit de jaren 1914-1918. Bovendien was Nederland in 1935, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog, nog altijd neutraal, en harde bewijzen dat de regering of de NOT buiten de lijnen hadden gekleurd zouden heel gemakkelijk tot een conflict met nazi-Duitsland en het 'bevriende staatshoofd' Adolf Hitler kunnen leiden.³⁴ De door (zelf)censuur ontstane gaten in haar geschiedverhaal probeerde zij op te vullen met wollig en archaisch taalgebruik, bedoeld om in vage bewoordingen mogelijk onwelgevallige passages met een deken van stof toe te dekken. In dit boek wil ik juist wél ingaan op de 'histoire intime' die Van Manen links moest laten liggen, en antwoorden vinden op vragen die de veelgeplaagde NOT-huishistorica niet mocht stellen.

0.3 – NOT en regering

Hoewel de NOT-archieven lange tijd voor iedereen, behalve Van Manen, gesloten bleven, is zij lang niet de enige geweest die (wetenschappelijke) aandacht besteedde aan de geschiedenis van de Trustmaatschappij. Tijdens het interbellum zagen velen haar, net als de officiële Trustmaatschappij-historica, als verlengstuk van de Nederlandse regering van minister-president P.W.A. Cort van der Linden. Die regering had er, zo stelde historicus, publicist en Rijksarchivaris Herman Colenbrander in 1920 vast, een uiterst cruciale rol gespeeld. Zij had er voor gezorgd dat het schip van staat niet werd verzwoegen door het oorlogsgeweld, door strak koers te houden op de internationale rechtsregels die de omgang tussen het neutrale Nederland en de oorlogvoerende staten bepaalden. Maakten deze laatsten inbreuk op de rechten die Nederland volgens het internationaal recht bezat, dan protesteerde de regering, en die werden door beide oorlogvoerende kampen gehoord. Zo konden potentieel gevaarlijke situaties onschadelijk worden gemaakt voordat zij tot oorlogsgevaar konden leiden. Alleen wanneer er een juridisch conflict was waarbij internationale rechtsregels elkaar tegenspraken, werd het beleid 'minder vast' en kreeg de

³² Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 18, aldaar voetnoot 23. Frey omschrijft het werk van Van Manen als 'irreführend' (misleidend). Riemens, *Passie voor vrede*, 125 is dezelfde mening toegedaan.

³³ Van Manen, *NOT I*, voorwoord (ongenummerde pagina's).

³⁴ Zie ook Fasseur, *Sterker door strijd*, 131.

Nederlandse regering 'principieele kritiek' van de oorlogvoerenden te verduren.³⁵ Maar in zulke gevallen, zo schreef in hetzelfde jaar oud-minister in het kabinet-Cort van der Linden M.W.F. Treub, was er altijd nog de NOT die als 'buffer-instelling' optrad. In handelspolitieke zaken, waarin de internationale rechtsregels onvoldoende houvast voor beleid vormden en met name de Entente-landen Nederland fors onder druk zetten, ving deze 'de eerste stooten op en slaagde er in heel wat gevallen in den handel beperkende of afsnijdende maatregelen van de zijde der Geallieerden opgeheven of verzacht te krijgen'.³⁶ Treub stelt dus, in tegenstelling tot Van Manen vijftien jaar later zou doen, dat de Trustmaatschappij zich juist helemaal niet op een 'zuiver' standpunt stelde, maar hij blijft – net als de officiële NOT-historica, en vermoedelijk om dezelfde redenen – uiterst vaag over hoe de verhouding tussen NOT en regering dan wel gezien moet worden.

Na de Tweede Wereldoorlog verdween alle aandacht voor de Nederlandse neutraliteit van 1914-1918. Na het echec van mei 1940 had deze definitief afgedaan en werd deze – met wijsheid achteraf – geherinterpreteerd als de laffe en tandeloze politiek van een klein landje dat zich geen betere houding wist dan zich in een hoekje te verstoppen en te hopen dat de storm vanzelf zou overwaaien. Dat Nederland in 1940 niet, maar gedurende 1914-1918 in vergelijkbare omstandigheden wél neutraal kon blijven, kwam – aldus een artikel van C.T. de Jong uit 1952 – doordat gedurende de Eerste Wereldoorlog de grootmachten er voor hadden *gekozen* om Nederland links te laten liggen, en 'vloiede [dus] niet voort uit eigen kracht'.³⁷

Pas in de vroege jaren zeventig deed Cornelis Smit een dappere poging om de (wetenschappelijke) belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog in Nederland nieuw leven in te blazen. Op basis van door hemzelf geredigeerde bronnenuitgaven van archiefmateriaal over de Nederlandse buitenlandse politiek in de jaren 1899-1918 publiceerde hij een driedelig boek over de geschiedenis van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarin richtte hij zich vooral op de wereld van diplomaten en regeringsleiders, en besteedde hij weinig tot geen aandacht aan economische, sociale of binnenlandspolitieke factoren: een aanpak die op moment van verschijnen al achterhaald was. Recensenten waren dan ook vrijwel unaniem negatief, en klaagden – terecht – dat Smit weliswaar veel nieuw materiaal boven water haalde, maar daaruit weinig echt vernieuwende conclusies wist te trekken.³⁸ Smit gaf daarop in 1975 een bundel artikelen uit waarop hij enkele in zijn hoofdwerk onbeantwoord gebleven vragen probeerde te beantwoorden, zoals waarom Nederland in

³⁵ Colenbrander, 'Internationale positie', citaten op 116. Cf. Japikse, *Die Stellung Hollands*, iii-iv; Brugmans, *Geschiedenis van den wereldoorlog*, 212.

³⁶ Treub, 'De economische toestand', 164. Zie ook Vandenbosch, *The Neutrality of the Netherlands*, 114-115 en Vandenbosch, *Dutch Foreign Policy*, 108.

³⁷ De Jong, 'Nederlandse neutraliteit', citaat op 257, cf. Oostendorp, 'Duitsland en de Nederlandse neutraliteit', 229. Tijdens het interbellum werd deze visie op de Nederlandse neutraliteit al geuit door De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek*, maar hij was (vrijwel) de enige die er zo over dacht.

³⁸ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog I*; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog II*; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog III*. Zie voor de receptie van zijn werk het 'in memoriam' voor Smit van Albert Kersten, gepubliceerd in *NRC Handelsblad*, 21 september 1991. Een typisch voorbeeld van een contemporaine bespreking is Manning, 'Nederlandse neutraliteitspolitiek'. Cappers en Kamphuis, 'Die Niederlande', 246, zijn nog wel het meest kritisch. Zij noemen, 'ganz zu schweigen von dem trockenen Still', de historische kwaliteiten van Smit 'enttäuschend'.

1914-1918 neutraal kon blijven. Smit concludeert daarin voorzichtig dat de Nederlandse regering daarin een rol speelde – naast onder andere militair-strategische overwegingen van de strijdende partijen en toeval. Zij zou daarbij steun hebben ondervonden van de NOT, die de handelspolitieke betrekkingen met de Entente zou hebben genormaliseerd, zonder de Centralen al te zeer tegen zich in het harnas te jagen.³⁹ Maar in diezelfde bundel merkt Smit op dat de NOT en de Nederlandse regering niet simpelweg twee zijden van dezelfde medaille waren. De NOT-mannen, aldus Smit, lieten zich ook wel eens leiden door andere dan strikt politieke belangen: winstbejag en Anglofilie zouden voor regelmatige botsingen met de minister van Buitenlandse Zaken, John Loudon, hebben gezorgd.⁴⁰

Hoewel zowel Smits driedelig werk als de bijbehorende bundel uitgesproken zuinigjes ontvangen waren, bleven zij bij gebrek aan alternatieven lang hét standaardwerk over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁴¹ Dat veranderde pas toen er vanaf 1997 plotseling hernieuwde aandacht voor de periode 1914-1918 ontstond die resulteerde in een stortvloed aan nieuwe publicaties, zoals Paul Moeyes' *Buiten Schot*.⁴² Deze herontdekking van de neutraliteitservaring tijdens de Eerste Wereldoorlog werd ingeleid door de publicatie van een essay van Maarten Brands, waarin hij historici opriep iets te doen aan het 'geamputeerd, [...] afgeknot perspectief op de twintigste eeuw' van Nederlanders, waarin de periode 1940-1945 en niet de op langere termijn veel invloedrijker oorlog van 1914-1918 centraal stond.⁴³ Ook de NOT keerde zodoende weer terug in de historische belangstelling, vooral in het kader van discussies over de aard van de Nederlandse neutraliteit. Daarin zijn twee "scholen" te ontdekken, die overigens beiden teruggrijpen op de veel oudere visies die hierboven al behandeld zijn.

De eerste groep historici, waaronder Hubert van Tuyl van Serooskerken en Johan den Hertog, concluderen dat 'actieve politiek en diplomatie' een wezenskenmerk van de Nederlandse neutraliteit was.⁴⁴ Dat Nederland niet in de oorlog betrokken werd - iets wat voor zowel de bevolking als de politieke zelfstandigheid fatale gevolgen zou kunnen hebben – is volgens hen voor een deel te danken aan factoren als de afschrikwekkende kracht van het Nederlandse leger, maar toch vooral uit het prudent optreden van politici als Loudon of Cort van der Linden. Zij beoefenden een slimme, en vooral stille diplomatie, waarbij zij moeiteloos wisselden tussen een strikte verdediging van de principes van de neutraliteit en een meer pragmatische instelling, naar gelang de situatie daarom vroeg. De NOT speelt in deze visie vooral een dienende rol als officieus verlengstuk van de overheid, een handig

³⁹ Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de eerste wereldoorlog?' 15-16, 24-25.

⁴⁰ Smit, 'De staat en de N.O.T.'

⁴¹ Gijswijt, 'Neutraliteit en afhankelijkheid', 21.

⁴² Naast de boeken in de hoofdstuktekst genoemd zijn wat mij betreft de belangrijkste werken Moeyes, *Buiten schot*, Moeyes, *Sterke arm*; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*; Abbenhuis, *Art of staying neutral* en De Roodt, *Oorlogsgasten*, maar de lijst van recente Eerste Wereldoorlogliteratuur is veel en veel langer.

⁴³ Brands, 'Great War', citaat op 10. Zie over de invloed van Brands' essay Riemens, 'Literaturessay', 123. Brands beweerde later dat het absoluut niet zijn bedoeling was om meer aandacht te genereren voor de geschiedenis van *Nederland* tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar dat doet weinig af aan de effecten van zijn eerste, kennelijk collectief onbegrepen, oproep. Zie Brands, 'Grijze verf'.

⁴⁴ Van Tuyl van Serooskerken, *The Netherlands and World War I* en Den Hertog, *Cort van der Linden*, citaat op 19.

vehikel om internationaal recht of de gebaande diplomatieke paden te omzeilen als dat in 's lands belang nodig was.⁴⁵

Een tweede groep, met de Duitse historicus Marc Frey als verreweg de voornaamste penvoerder, is een heel andere mening toegedaan. In plaats van de relaties tussen Nederland en de belligerenten te bekijken vanuit neutraal Den Haag, kiest Frey voor het perspectief van de voornaamste oorlogvoerende landen, Groot-Brittannië en Duitsland, en vraagt hij zich af in hoeverre zij in hun militair en economisch beleid rekening hielden met het neutrale Nederland. Op basis van uitgebreid archiefonderzoek, en dankbaar gebruik makend van een aantal in Nederland grotendeels onbekend gebleven proefschriften en afstudeerscripties over de Brits-Nederlandse en Duits-Nederlandse verhoudingen tijdens de Eerste Wereldoorlog⁴⁶, concludeert hij dat Berlijn en Londen maar bitter weinig rekening hielden met Den Haag. Hun Nederland-beleid was er vooral op gericht om politieke of economische penetratie van de vijand zoveel mogelijk tegen te gaan en tegelijkertijd hun eigen belangen te bevorderen. De reikwijdte van dit beleid werd alleen begrensd door de strategische overweging dat Nederland wel neutraal moest blijven. Haar grondgebied in Europa was immers te waardevol om aan de vijand over te laten, maar tegelijkertijd ontbrak het beide partijen aan militaire slagkracht om de legers van een tegenstander op Nederlands grondgebied te verslaan. De conclusie dat Nederlanders zelf weinig in te brengen hadden in de houding van de grootmachten ten opzichte van hun kleine, neutrale moederland, lijkt Frey overigens al in de inleiding van zijn boek getrokken te hebben. Nederland was immers, in vergelijking met haar veel groter en machtiger burens, niet meer dan een 'Kleinstaat', 'ein Akteur, dessen Sicherheit nicht primär durch die eigenen Machtressourcen und -Potentiale gewährleistet wird. Vielmehr ist er darauf angewiesen, daß andere Staaten seine Souveränität akzeptieren.' Het bestaan van de NOT is voor Frey een bijgevolg van Nederlands rol als 'Kleinstaat': zij is een uitvloeisel van de economische druk die Groot-Brittannië op Nederland uitoefende – evenzeer als de grote landbouwexport met bestemming Duitsland die tijdens de oorlog plaatsvond een logisch gevolg was van pressie uit Berlijn. De NOT-bestuurders waren, hoe graag ze dat misschien zelf anders hadden gezien, weinig meer dan de Nederlandse spreekbuizen voor beleid dat uiteindelijk toch vooral in Londen bepaald werd.⁴⁷

⁴⁵ Bijvoorbeeld Van Tuyl van Serooskeren over Loudon: 'He was a master of delaying tactics. He balanced not only British and German demands, but also his own commitment to strict neutrality and the pragmatic needs of the moment. [...] Loudon [...] may well have been the perfect foreign minister for the World War I era.' Van Tuyl van Serooskeren, *The Netherlands and World War I*, citaten op 332 en 354. Den Hertog is al even positief over de manier waarop Cort van der Linden zijn buitenlands beleid in stilte vormgaf, zie vooral Den Hertog, *Cort van der Linden*, 683-690, 720-724.

⁴⁶ Sanders, *British Strategic Planning*; Watson, *Britain's Dutch Policy*; Baer, *The Anglo-German antagonism*; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is* en Smidt, *De regulering*. Deze proefschriften, evenals de scriptie van Smidt, onderscheiden zich vooral door de gigantische hoeveelheden bronnen die zij ontsluiten, niet zozeer door de conclusies die daaruit door de auteurs worden getrokken.

⁴⁷ Frey, *Der Erste Weltkrieg*, citaat op 11. Zie ook Gijswijt, 'Neutraliteit en afhankelijkheid', die zich vooral baseert op het werk van Frey, Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel*, 9-10 en Andriessen, 'Britse blokkade', vooral 148. De discussie of Nederland al dan niet een onmachtige 'Kleinstaat' was wordt overigens ook gereflecteerd in meer theoretische beschouwingen over kleine staten en neutraliteit. Een overzicht van deze ingewikkelde discussie is weergegeven in Den Hertog en Kruizinga, 'Introduction'.

Uit het bovenstaande blijkt hoe zeer de verschillende visies op de geschiedenis van neutraal Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog uiteenlopen, en hoe sterk de historische waardering van de Trustmaatschappij daarmee samenhangt. De hamvraag, die ik in dit boek zal beantwoorden lijkt te zijn of de NOT het verlengstuk was van de Nederlandse, dan wel de Britse regering. Alleen Smits suggereert dat de NOT wel eens zelfstandig optrad: uit mijn onderzoek blijkt dat hij het – deels – bij het rechte eind had.

0.4 – Oorlogseconomie, de Indische connectie en de blokkade

‘Nadat gezegd is dat Nederland een handelsnatie is, acht menig historicus zich van zijn plicht ontslagen iets over economie te zeggen.’⁴⁸ Deze kritische opmerking van econoom historicus Hein Klemann is uitstekend van toepassing op de hierboven aangehaalde historici van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat wil niet zeggen dat de Nederlandse economische geschiedenis van de jaren 1914-1918 een onbeschreven blad is, integendeel zelfs. Zo verschenen, in het kader van een groot internationaal onderzoeksproject onder leiding van de Amerikaanse denktank *Carnegie Endowment for International Peace* dat als doel had om de sociaal-economische gevolgen van de oorlog in kaart te brengen, in de jaren 1920 al vier boeken over de situatie in Nederland.⁴⁹ De auteurs, die vaak tijdens de Eerste Wereldoorlog een economische hoofdrol hadden vervuld, wilden daarin laten zien hoezeer en hoe diep de regering en de particuliere Crisisinstellingen hadden moeten ingrijpen in de economie, en dat hun beleid – hoewel niet altijd even effectief of gelukkig – had kunnen voorkomen dat Nederland door de oorlog in de economische misère gestort zou zijn.⁵⁰ Ook de NOT kreeg in dit kader de nodige aandacht: zo prees journalist P.H. Ritter Jr. de rol van ‘vooraanstaande mannen als Van Aalst’, die ‘het heele gewicht hunner persoonlijkheid en van de door hen geleide organisaties in de waagschaal legden, om het oeconomisch leven van Nederland te redden en den arbeider tegen werkloosheid te behoeden’.⁵¹ Het gematigd positieve beeld over de Nederlandse economie dat in de Carnegie-publicaties is geschetst, heeft sinds de Tweede Wereldoorlog – maar zeker gedurende de laatste jaren – op twee punten een belangrijke wijziging ondergaan.

Allereerst is op basis van detailonderzoek naar bepaalde economische sectoren en herberekeningen van het kwalitatief matige contemporaine cijfermateriaal de communis opinio ontstaan dat de Eerste Wereldoorlogperiode – in de woorden van Michael Wintle – ‘an immensely successful period for the Dutch economy’ was.⁵² Hoewel de

⁴⁸ Klemann, 'Handelsnatie', 241.

⁴⁹ De *Carnegie Endowment for International Peace* besloot al tijdens de oorlog om een groot onderzoek in te stellen naar de sociaal-economische gevolgen van de oorlog. In totaal zouden er 132 monografieën worden gepubliceerd, en daarmee is het Carnegie-project het meest omvangrijke historische onderzoek ooit. Prost en Winter, *Great War in History*, 8, 153-155.

⁵⁰ Van der Flier, 'War finances'; Zaalberg, 'Manufacturing Industry'; De Monchy, 'Commerce and Navigation'; Posthuma, 'Food Supply'; Methorst, 'Cost of Living'; Carpentier Alting en De Cock Buning, 'The effect of the War upon the Colonies'; Vissering & Westerman Holsteijn, 'The Effect'; Bordewijk, 'War Finances'. Zie ook Treub, 'De economische toestand' en Broekema, 'Landbouw', die wat schetsmatiger te werk gaan, maar juist daardoor veel kwalitatieve informatie over de Nederlandse economie bevatten.

⁵¹ Ritter, *De donkere poort* I, 295.

⁵² Wintle, *Economic and Social History of the Netherlands*, 82.

oorlogsomstandigheden enige aanvoer- en afzetmoeilijkheden opleverden, waren die niet van bijzonder ernstige aard en werden bovendien meer dan gecompenseerd door het wegvallen van veel buitenlandse concurrentie uit de oorlogvoerende landen. Pas in het laatste anderhalve oorlogsjaar sloeg de balans naar het negatieve uit doordat grondstoffen steeds moeilijker te krijgen waren, waardoor productie terugviel en werkloosheid ontstond. Maar ondanks die moeilijke eindspurt is het economische totaalbeeld van de jaren 1914-1918 in Nederland beduidend gunstiger dan van de oorlogvoerende, en zelfs van andere neutrale landen.⁵³

Tegelijkertijd is er aandacht gekomen voor de nauwe samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde en die, aldus Johan de Vries, haar 'meest treffende voorbeeld' vond in de NOT. Sommige historici zien hierin een kernmoment in de ontwikkeling van de moderne Nederlandse overlegeconomie.⁵⁴ Historici als Dirk Peereboom Voller en Harm Anton Smidt hebben aangetoond dat de regeringsinterventie in de economie lang niet altijd een succesverhaal was en de relatie overheid-bedrijfsleven bepaald geen harmonieuze was.⁵⁵ Dat blijkt ook uit het feit dat beide huwelijkspartners na november 1918 zo snel mogelijk weer huns weegs gingen, waardoor de connectie tussen de Eerste Wereldoorlogperiode en de publiek-private samenwerking in de jaren 1930-1960 op het eerste gezicht lossier lijkt als wel eens is beweerd.⁵⁶

Bizar genoeg is er tot nu toe weinig kruisbestuiving tussen deze twee lijnen van onderzoek, zodat er weinig tot geen duidelijkheid bestaat over de mate waarin de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven de economische situatie hebben beïnvloed. In dit boek wil ik die verbinding juist wel leggen, door de (grote) rol van de NOT in de ontwikkeling van de verschillende vormen van samenwerking tussen overheid en Crisisinstellingen te analyseren in de context van de recente cijfers over de Nederlandse economie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarbij zal ik specifiek aandacht besteden aan het vraagstukken van efficiency en de (dis)continuïteit met de naoorlogse periode.

Ook bedrijfshistorici hebben aandacht besteed aan de NOT, en dan vooral aan de samenstelling van haar bestuur. Deze werd namelijk bevolkt door enkele van de meest kleur- en invloedrijke zakenmannen uit de recente Nederlandse geschiedenis. Zij behoorden, aldus Johan de Vries, tot een nieuwe generatie Nederlandse 'empire builders', behept met ambitie en geldingsdrang zoals die sinds de zeventiende eeuw niet of nauwelijks meer waren voorgekomen.⁵⁷ Een belangrijk deel van de bedrijven waarvan zij aan het hoofd stonden – banken en rederijen – had bovendien een connectie met Nederlands belangrijkste kolonie,

⁵³ De Jong, 'Between the devil'; Klemann, 'Ontwikkeling door isolement'; Sluyterman, 'Dutch business during the First World War'; Sluyterman, *Kerende kansen*, 99-102; Van Zanden, *Economic history of the Netherlands*, 93-100. Een vergelijking tussen de prestaties van de Nederlandse economie en die van de Scandinavische landen, Zwitserland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en België is te vinden in Van der Bie, *'Doorlopende groote roes'*, 86-88.

⁵⁴ Schot en Rip, 'Techniek in Nederland', 29-30; Van Waarden, 'Regulering', 235-237; De Vries, 'Het economische leven', 361-362, 395-397; De Vries, *Nederlandsche Bank*, 75-76, 164-169; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*; Fennema en Heemskerk, *Nieuwe netwerken*, 45-51; Sluyterman, *Kerende kansen*, 101-103

⁵⁵ Peereboom Voller, *Distributiewetgeving*, 20-42; Smidt, 'Export van landbouwartikelen'.

⁵⁶ Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 186; Keesing, *Conjuncturele ontwikkeling*, 9, 64.

⁵⁷ De Vries, 'Wegbereiders', citaat op 34; Wennekes, *Aartsvaders*, 11-15; Houwink ten Cate, *Mannen van de Daad*, 10, 20.

Indië.⁵⁸ Tenslotte is de interessante suggestie opgeworpen, maar nooit bewezen, dat juist de Nederlandse banken en rederijen wel erg goede resultaten boekten tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁵⁹ De vraag in hoeverre de bedrijfsmatige interesses van de NOT-bestuursleden invloed hadden op het beleid van de Trustmaatschappij is tot nu toe in de literatuur nog niet aan bod gekomen, maar in dit boek vormt het een kernpunt: ik zal daar later in deze inleiding nog op terug komen.

Tenslotte hebben veel buitenlandse historici onderzoek gedaan naar de economische strijd tijdens de Eerste Wereldoorlog, in het bijzonder naar de Entente-blokkade van Duitsland zonder welke de NOT niet had bestaan. Dat onderzoek kwam overigens maar moeizaam op gang, omdat de Britse regering – net als in Nederland het geval was bij Van Manen en haar NOT-gedenkboek – vreesde voor de politieke gevolgen van al te veel wetenschappelijke aandacht voor de gevolgde methodiek van economische oorlogvoering en haar enigszins kwestieuze relatie met internationaal recht. Een aantal studies naar de organisatie en werking van de blokkade, die in de jaren twintig en dertig werden opgetekend, werden door de Britse regering zelfs zorgvuldig onder de pet gehouden uit angst om de verhoudingen met de (voormalige) neutralen en (nazi-)Duitsland niet te belasten. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd het embargo opgeheven: de omvangrijke studie van Archibald C. Bell naar de blokkade, verreweg de belangrijkste die in het interbellum geschreven is, zou zelfs pas in 1961 – 25 jaar na voltooiing – worden vrijgegeven. Bells werk bestaat uit een chronologisch overzicht van de economische oorlogsmaatregelen die door Britse regeringsdepartementen genomen werden. Volgens Bell namen de militaire regeringsdepartementen het voortouw in het nemen van economische maatregelen tegen Duitsland en haar bondgenoten. Civiele departementen, vooral de Board of Trade, zouden nog wel eens dwars hebben gelegen. Zij waren te bezorgd dat de Britse industriële en zakenwereld schade zou lijden van al te draconische maatregelen gericht tegen Duitsland. Bovendien, schrijft hij, werd de Britse economische oorlogvoering getemperd door de politieke noodzaak om de Verenigde Staten – neutraal tot en met 6 april 1917 – niet tegen zich in het harnas te jagen.⁶⁰

Sinds de publicatie van Bells blokkade-geschiedenis is het beeld van de economische oorlogvoering van 1914-1918 echter danig versplinterd. Bell ging er nog van uit dat de Britse

⁵⁸ Hoewel veel contemporaine economische historici het belang van Indië voor de economische ontwikkeling van Nederland tegenwoordig nogal relativeren, neemt dat niet weg dat in bepaalde secties van het Nederlandse bedrijfsleven – waaronder dus in enkele “NOT-bedrijven” – een groot belang gehecht werd aan de koloniale connectie. Verscheidene historici spreken zelfs van het bestaan van een invloedrijke Indische “lobby” in Nederland, in welk kader ook een aantal invloedrijke NOT-ers – niet in het minste haar president Van Aalst – genoemd worden. Zie bijvoorbeeld Taselaar, *Nederlandse koloniale lobby*, 22-27; Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 16-17; Sluyterman, *Kerende kansen*, 53-58.

⁵⁹ Voor de rederijen, zie Wiersma, 'Oorlog op de beurs', 187-188, en voor de banken Kreutzmüller, *Händler und Handlungsgehilfen*, 34-41 en Wagenaar, 'Amsterdam as a Financial Centre', 265-278.

⁶⁰ Bell, *A history of the blockade*. Zie voor de publicatiemoeilijkheden van de Britse interbellum-auteurs Strachan, 'War and Society', 47-48 en Siney, 'British Official Histories' (dat ook een bespreking van Bell bevat). Siney schreef zelf overigens ook een boek over de blokkade (Siney, *Allied Blockade*), dat voor een belangrijk deel gebaseerd is op het werk van Bell dat toen nog niet officieel verschenen was, maar waarin zij dankzij de auteur onder bepaalde voorwaarden inzage kreeg. De gedeelten over Nederland zijn vrijwel geheel gebaseerd op het NOT-gedenkboek van Van Manen.

blokkade haar primaire doel – Duitsland de import van overzeese grondstoffen onmogelijk te maken – behaald had, met totale economische uitputting van de vijand tot gevolg.⁶¹ Vanaf de jaren 1970 werd echter steeds meer getwijfeld aan deze interpretatie. Economische historici, Gert Hardach voorop, beweerden dat de door de Britse blokkade veroorzaakte economische schade wel meeviel, maar verergerd werd door het beslag dat het grote en machtige Duitse leger legde op de productiemiddelen van het keizerrijk en de vele administratieve blunders en competentiegeschillen die een adequate distributie moeilijk, zo niet onmogelijk maakten.⁶² Anderen benadrukten, in navolging van Georges-Henri Soutou, dat economische oorlogvoering een veel complexer fenomeen was dan Bell deed vermoeden: Soutou zag deze als een wereldwijde strijd om toegang tot goederen en (financiële) markten, waarbij de verschillende doelen en ambities elkaar geregeld tegenspreken en onduidelijkheid veroorzaakte over de te volgen koers.⁶³ In dit boek zal ik uitgebreid aandacht besteden aan de wijze waarop die complexe economische oorlogvoering zijn weerslag had op de verhouding tussen de oorlogvoerenden en de NOT.

0.5 – Netwerken, dubbelfuncties en ontmoetingen

De vraag welk beleid de NOT nastreefde, en waarom dat zo was, staat centraal in dit boek. Belangrijk daarbij is dat de Trustmaatschappij niet werd bestuurd door technocratische managers of semi-ambtenaren, maar direct door de bovenbazen van de banken en de rederijen die haar hadden opgericht.⁶⁴ Dit roept vrijwel automatisch de vraag op in hoeverre zij in het NOT-bestuur naast het algemeen ook hun eigenbelang, of dat van de bedrijven waarvan zij aan het hoofd stonden, nastreefden. Het is logisch om te veronderstellen dat de heren NOT-bestuurders in ieder geval niets deden dat het belang van hun bedrijven direct zou schaden. Maar omdat elk bedrijf precies één stem had – ik zal hier later in dit boek op terugkomen – zou de besluitvorming totaal tot stilstand komen als alle neuzen een totaal andere kant op stonden. Aan de andere kant zouden clusters van bedrijven die belangen deelden, de besluitvorming op bepaalde punten wel eens kunnen domineren. Daarom besteed ik in dit onderzoek veel aandacht aan de banden tussen de NOT-bedrijven.

Een makkelijke eerste stap zou bijvoorbeeld zijn om te kijken naar het aandelenbezit: misschien hadden de NOT-bestuursleden wel heel veel aandelen in een bepaald bedrijf of in een bepaalde bedrijfstak, wat zou duiden op een gedeeld economisch belang, wat weer tot uitdrukking zou kunnen komen in de NOT-bedrijfspolitiek. Jammer genoeg zijn voor zo'n

⁶¹ Prost en Winter, *Great War in History*, 114-115. Dit beeld werd overigens vooral tijdens het interbellum bewust door de Duitse regering bevorderd door het publiceren van grote stromen cijfermateriaal over de economische rampspoed tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dit hield immers de mythe in stand dat het Duitse leger ongeslagen uit de oorlog te voorschijn was gekomen; de belangrijkste oorzaak van Duitslands nederlaag was namelijk in deze interpretatie economisch, niet militair van aard.

⁶² Zie bijvoorbeeld Hardach, *Der Erste Weltkrieg*, 43 en Roerkohl, *Hungerblockade und Heimatfront*, 317. Cf. Chickering, *Imperial Germany*, 32-35; Offer, *Agrarian Interpretation*, 45-69.

⁶³ Soutou, *L'or et le sang*, vooral 208-211; Farrar, *French Blockade*, 5-7, 17-18. Cf. Feldman, *Army, Industry and Labor*; Strachan, *Financing the First World War*; Frey, 'Deutsche Finanzinteressen'; Smith, *Strategy of the Economic Weapon*. Het meest recente overzichtswerk van de Britse blokkade-machinerie, Osborne, *Britain's Economic Blockade*, lijkt bizar genoeg nog niet van deze nieuwe visie doordrongen.

⁶⁴ Deze lijn van onderzoek is geïnspireerd door Van der Putten, *Corporate Behaviour*, 12-14.

analyse domweg te weinig gegevens beschikbaar, al was het maar omdat de Nederlandse wet tot 1991 (!) bedrijven niet verplichtte om alle gegevens over eigendom van aandelen vrij te geven. Er zijn echter wel andere gegevens beschikbaar, op basis waarvan bedrijfshistorici en -economen hebben geprobeerd uitspraken te doen over invloed op, en controle over, bedrijven en bedrijfstakken door andere bedrijven en personen: de samenstelling van het bedrijfsbestuur.⁶⁵

Bijna alle bedrijven die tezamen de NOT oprichtten waren *naamloze vennootschappen*, wier bedrijfsstructuur bijna altijd dezelfde was: zij bestond uit een Raad van Bestuur (RvB), die verantwoordelijk was voor de bedrijfsvoering, en een Raad van Commissarissen (RvC) die dat bestuur controleert, van advies dient en namens de aandeelhouders een oogje in het zeil hield. Nu kwam (en komt) het met enige regelmaat voor dat een lid van de RvB of RvC van één bedrijf tevens een dergelijke functie vervult in een ander. NOT-voorman Van Aalst was bijvoorbeeld naast hoofd van de RvB van de Nederlandsche Handel-Maatschappij ook lid van de RvC van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij. In de economische en sociologische literatuur wordt het feit dat Van Aalst twee invloedrijke posten in twee bedrijven bekleedde aangeduid met de term 'dubbelfunctie'. Het bekleden van meerdere bestuursfuncties hield bovendien in dat er regelmatig vergaderd moest worden met dezelfde groep mensen. Van Aalst en Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij-directeur Ernst Heldring waren daar twee van. Maar zowel Heldring als Van Aalst hadden meerdere dubbelfuncties, sommige daarvan bij dezelfde bedrijven: zij hadden dus, om in sociologische termen te blijven, meerdere 'ontmoetingen'.⁶⁶

Al in de negentiende eeuw waren deze dubbelfuncties en ontmoetingen, en de verbindingen die zij vormden tussen invloedrijke zakenlieden en grote bedrijven, onderzoekers – vooral van linkse signatuur – opgevallen, omdat zij de fysieke manifestatie leken van samenzweringen tussen CEO's die in schemerige *board rooms* aan de touwtjes van de wereldeconomie trokken, of van groepen bedrijven die door stiekeme kartelvorming een hele sector wilden beheersen. Hun gelijk leek bewezen toen aan het begin van de twintigste eeuw uit Amerikaans regeringsonderzoek bleek dat een groep New Yorkse bankiers (de 'money trust') door een uitgekende commissariaten-politiek het financieel beleid van een grote groep industriële ondernemingen beheersten. Washington reageerde door met de *Clayton Act* (1914) dubbelfuncties die een nadelig effect zouden hebben op de vrije-markteconomie, zoals tussen banken, directe concurrenten en spoorwegmaatschappijen en hun voornaamste bevrachters, te verbieden.⁶⁷

In Nederland publiceerde de Amsterdamse SDAP-wethouder F.M. Wibaut in 1913 de resultaten van zijn onderzoek naar samenwerkingsverbanden binnen het bedrijfsleven. Hij richtte zich, in navolging van eerder Duits onderzoek, vooral op de rol van grote Nederlandse banken. En die was groot, aldus Wibaut. De banden gesmeed door dubbelfuncties en ontmoetingen gaven hen een grote invloed in onder andere het transportwezen,

⁶⁵ De Jong en Roëll, 'Financing and Control', 481.

⁶⁶ Mendel en Oostwouder, *Hoofdzaken BV en NV*, 7, 41-70; Jonker, 'Waterdragers', 160-162. De voorbeelden betreffende Van Aalst en Heldring zijn ontleend aan gegevens uit hoofdstuk 3.

⁶⁷ Schijf, *Netwerken*, 18.

cultuurondernemingen en kleinere financiële instellingen, oftewel 'in een zeer belangrijk aantal groote zaken in ons land en in de koloniën'.⁶⁸ Sinds Wibaut is het in Nederland een soort nationale sport geworden om netwerken van dubbelfuncties bloot te leggen en verregaande conclusies te trekken uit de ontmoetingen tussen personen of bedrijven die daaruit zouden blijken. Zo sprak in 1968 de katholieke vakbondsleider P.J.J. Mertens in het openbaar zijn vermoeden uit dat de hele Nederlandse economie vanuit de achterkamertjes bestuurd werd door een "netwerk" van ongeveer tweehonderd mannen, 'een groep mensen, die elkaar goed kennen en elkaar frequent ontmoet in verschillende colleges', 'een evenzo deskundige, financieel sterke als beangstigende groep'. Enkele Amsterdamse sociologen, onder leiding van R.J. Mokken en F.N. Stokman, ging vervolgens op zoek naar wie deze tweehonderd zouden zijn en concludeerden het volgende jaar dat de 86 grootste Nederlandse bedrijven onderling verbonden waren door een netwerk, gecreëerd door de dubbelfuncties van 195 personen: Mertens zou er dus maar vijf naast zitten. Hun in 1975 verschenen studie *Graven naar macht* (nomen est omen) "onthulde" de verborgen draden van het netwerk dat gecreëerd was, en kende (net als Wibaut in 1913 had gedaan) de banken een centrale plek toe in dat netwerk.⁶⁹ En in 2003 verklaarde Morris Tabaksblat, oud-Unilever-topman en voorzitter van een naar hem vernoemde commissie voor het doen van aanbevelingen voor een Nederlandse *Corporate Governance Code*, dat hij het liefst het aantal dubbelfuncties per persoon zou beperken: 'Zo veel kruisverbanden in zo'n klein clubje is niet goed.' Door netwerkvorming zouden gesloten kringen ontstaan, die nieuwkomers buitenhouden en leiden tot verkokerde denkpatronen, verminderde innovatiedrang en een kritiekloze houding ten opzichte van "netwerkpartners".⁷⁰

Er wordt, vooral in populaire media, nogal wat nadruk gelegd op het inherente belang van netwerken van dubbelfuncties en frequenties van de ontmoetingen tussen leden van de zakenelite. De methodologie bij deze onderzoeken is daarbij nogal simpel: hoe meer nevenfuncties, des te meer "invloed" iemand uitoefent, en hoe meer netwerkbanden er tussen bedrijven bestaan, des te hechter deze "verbonden" zijn.⁷¹ Wetenschappelijke studies naar netwerkverbanden graven dieper, waarbij ik, in navolging van de Amerikaanse socioloog John Scott, een onderscheid maak tussen vier verschillende soorten netwerkstudies.⁷² Bekijken netwerkonderzoekers de dubbelfuncties primair vanuit het

⁶⁸ Wibaut, *Nieuwste ontwikkeling*, 33. Het Duitse onderzoek waardoor Wibaut zich liet inspireren richtte zich vooral op grote banken die door middel van strategisch geplaatste commissarissen hun financiële tentakels over de hele Duitse industrie zouden hebben uitgespreid. Zo zouden zij in staat zijn om zowel het volume als de prijs van de productie te controleren, en konden zij hun investeringen in de bewuste industriële sectoren snel terugverdienen. De consument was uiteraard de dupe. Zie Jeidels, *Das Verhältnis* en Hilferding, *Das Finanzkapital*.

⁶⁹ Mokken en Stokman, *Graven naar macht*

⁷⁰ Fennema en Heemskerk, *Nieuwe netwerken*, 37-47, 118-124, citaten achtereenvolgens op 121 en 45; Jonker, 'Waterdragers', 159-160. Zie over de invloed van *Graven naar macht* ook Fennema, Heemskerk en Mokken, 'Graven naar macht 25 jaar later'.

⁷¹ Het grote netwerkonderzoek van De Volkskrant uit 2006 kroonde Eelco Brinkman bijvoorbeeld tot de 'machtigste man van Nederland' omdat hij zoveel commissariaten en nevenfuncties in zich verenigde, zonder specifiek te kijken naar aard en inhoud van die functies, overigens. Zie *De Volkskrant* 22 september 2007; *Het Financieele Dagblad* 29 oktober 2007.

⁷² Scott, 'Networks', 184-186. Scotts indeling is weer deels gebaseerd op Brieger, 'Duality'.

perspectief van één enkel bedrijf, dan worden de netwerkverbanden voornamelijk geduid naar de functie die zij in dienst van dat bedrijf zouden hebben. Bedrijven zouden bijvoorbeeld specifieke commissarissen aantrekken omdat ze bepaalde expertises in huis hebben waaraan behoefte bestaat. Mocht een bedrijf financiële expertise nodig hebben, dan vraagt men een bankier met die kennis om zitting te nemen in de Raad van Commissarissen. Omgekeerd kan een bedrijfsbestuur een commissaris uitzenden naar een ander bedrijf, en deze gebruiken om informatie in te winnen over andere sectoren van het bedrijfsleven ('scanning the environment'). Een tweede categorie onderzoekers is primair geïnteresseerd in verbindingen tussen bedrijven. Zij zien de commissarissen met hun meerdere petten op vooral als een manier om controle uit te oefenen. Als een bank bijvoorbeeld geld heeft geleend aan een bedrijf, dan kan zo'n bank een commissaris in de RvC van dat bedrijf stalen en zo invloed uitoefenen op de besteding er van. Netwerkrelaties zijn volgens deze visie dus indicatief voor afhankelijkheidsrelaties. Onderzoekers die zich vooral richten op de personen die via hun dubbelfunctie "levende" verbindingen tussen bedrijven verzorgen, zien het verzamelen van commissariaten door één persoon vaak als een weerspiegeling van het sociaal kapitaal dat de persoon in kwestie vergaard heeft, en daarmee een maatstaf voor hoe graag iemand "gezien wordt" binnen de *corporate elite*. Het netwerk van personen dat door middel van dubbelfuncties gecreëerd wordt, is een indicatie voor de "gehechtheid" van de elite, en de mate waarin iemand zich "centraler" in dat netwerk bevindt (dus de hoeveelheid verschillende petten die iemand op heeft) geeft aan wat de relatieve positie van die persoon is in het elite-netwerk. Daarbij kunnen leden van deze elite via hun netwerk verschillende vormen van "sociaal kapitaal" aanspreken, bijvoorbeeld informatie, geld, vertrouwen of politieke steun van hun netwerkpartners. Bovendien is een netwerk een graadmeter van hoe makkelijk een bepaalde groep overgaat tot collectieve actie: hoe hechter het netwerk, hoe groter de gedeelde (politieke) belangen.⁷³

De hamvraag bij elke variant van netwerkonderzoek – die echter te weinig wordt gesteld – is deze: zie ik de theoretisch voorspelde effecten van het lidmaatschap van een netwerk terug in de gedragingen van mensen of bedrijven? De Amerikaanse socioloog M.S. Mizruchi heeft een literatuuranalyse van verschillende genres aan netwerkstudies gemaakt, en concludeert daarbij, uiterst voorzichtig, dat het beeld uit recente literatuur die machts- en invloedsrelaties probeert te verklaren door middel van netwerkonderzoek bijzonder diffuus is, maar dat er over het algemeen wel gesteld kan worden dat de aan- of afwezigheid van netwerkrelaties een factor is die verhoudingen tussen mensen en bedrijven beïnvloedt. Er is alleen nog te weinig uniformiteit in de onderzoeksresultaten om a priori veronderstellingen te doen over aard en betekenis van de dubbelfuncties die bedrijven of personen met elkaar verbinden.⁷⁴ Meer dubbelfuncties betekent niet automatisch een "hechtere" relatie tussen bedrijven of personen, of meer informatie of prestige voor een netwerkend bedrijf of persoon. Om het nog ingewikkelder te maken zal niet elke

⁷³ Dit overzicht is gebaseerd op Heemskerk, *Decline of the corporate community*, 17-40; Schijf, *Netwerken*, 3-5; Van der Knoop, 'Dubbelfuncties', 123.

⁷⁴ Mizruchi, 'What do interlocks do?' Zie ook Pettigrew, 'Managerial Elites', 165-169. Pettigrew vergeleek ook Amerikaans netwerkonderzoek met Europese en Aziatische tegenhangers, en is kritischer dan Mizruchi over het voorspellend karakter van netwerkrelaties.

netwerkverbinding op elk *moment* van evenveel dienst zijn, noch zal elke netwerkfunctie een identiek effect hebben.⁷⁵

Mizruchi's toch nogal teleurstellende conclusies hebben verschillende sociologen er voor doen pleiten om maar gewoon op te houden met netwerkonderzoek. Wellicht, stelt Andrew M. Pettigrew, hebben netwerkonderzoekers zich te veel laten verleiden door het feit dat er zo veel gegevens beschikbaar zijn, en zich te weinig afgevraagd wat die gegevens nu precies voorstellen. Misschien moeten we maar eens ophouden met het proberen complexe relaties in een schema van lijntjes en knooppunten te vangen, en in plaats daarvan weer eens gaan kijken naar die relaties zelf.⁷⁶ Deze kritiek is deels heel terecht. Uiteraard is een complexe relatie als de verhouding tussen twee mensen, of de via zo'n verhouding lopende band tussen twee bedrijven, niet te vatten in zoiets eenduidigs als een plusje of een minnetje op de scorelijst van een netwerkonderzoeker. Dit betekent echter alleen maar dat het gebruiken van netwerkonderzoek als een sluiptje om snel en simpel complexe zaken als wederzijdse machts- en invloedsrelaties te meten ongeldig is. Maar het feit dat het bestaan van een netwerk hoogstwaarschijnlijk een indicatie is dat er *iets* aan de hand is, geeft netwerkonderzoek bestaansrecht als "alarmbel" in onderzoek naar invloedsrelaties binnen elites en naar besluitvorming. Ik sluit mij daarom volledig aan bij de Nederlandse socioloog Jelle van der Knoop:

De blootlegging van het netwerk dient [...] geen eindstation te zijn maar een vertrekpunt voor meer inhoudelijk onderzoek. En is door inhoudelijk onderzoek eenmaal duidelijk hoe het netwerk geïnterpreteerd moet worden dan kunnen door analyse van structuur en dynamiek aanvullende conclusies worden getrokken.⁷⁷

0.6 – Bronnen en opbouw

De NOT-Archiefcommissie, hier boven al kort genoemd, kreeg nadat de Trustmaatschappij officieel in liquidatie ging (op 31 december 1919) het beheer over alle stukken die de Trustmaatschappij had opgesteld en ontvangen. Nadat deze Stichting op haar beurt op 30 april 1937 in liquidatie ging, werd het archief overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief, tegenwoordig het Nationaal Archief in Den Haag. Ook de archieven van de andere Crisisinstellingen, voor zover zij materiaal hebben achtergelaten, zijn daar te vinden.⁷⁸ Voor dit boek heb ik vooral dankbaar gebruik gemaakt van de uitgebreide notulen van de

⁷⁵ Haunschuld en Beckman, 'When do interlocks matter?', 815-816, 842.

⁷⁶ Pettigrew, 'Managerial Elites', 169: 'Perhaps [...] the primacy of method over substance in the study of interlocking directorates is now nearing its end and the close observation and analysis of actual relationships can begin to inform traditional social science concerned with interlocking directorates and the study of institutional and societal power.' Zie ook Stinchcombe, 'Weak structural data'.

⁷⁷ Van der Knoop, 'Dubbelfuncties', 139.

⁷⁸ Gruythuysen, *Inventaris archieven crisisinstellingen*, 33. De UC had al op 2 maart 1917 besloten dat na de oorlog een stichting in het leven geroepen zou worden die de archieven zou beheren, die gehuisvest zou worden in één van de panden die de Trustmaatschappij tijdens de oorlog gekocht had. NA 2.06.079/1252: UC 2 maart 1917, 198.

Uitvoerende Commissie en de Raad van Bestuur – waarin de leden, dankzij het feit dat de vergaderingen geheim waren, geen blad voor de mond namen.⁷⁹

Desondanks lijkt het er op alsof er wel enige zelfcensuur heeft plaatsgevonden, en juist daarom mag ik van groot geluk spreken dat tijdens mijn onderzoek de dagboeken van NOT-president Van Aalst openbaar gemaakt zijn op de website van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Dit dagboek is eigenlijk meer een uitgewerkte agenda waarin Van Aalst, puur voor zichzelf, noteert wat hij allemaal gedaan en besproken heeft. Hoewel het Dagboek-Van Aalst stevig gekleurd én gekruid is door het nogal opgeblazen gevoel van eigenwaarde van de auteur, bieden de *Aanteekeningen van Dr. C.J.K. van Aalst ten tijde van den Wereldoorlog, 1914-1918* een opmerkelijk kijkje achter de schermen van de hele Nederlandse politiek en zakenwereld, waarbij uiteraard flink veel ruimte is gereserveerd voor de NOT.⁸⁰

Een derde belangrijke bron is het persoonlijk archief van Francis Oppenheimer, de hierboven al even kort genoemde commercieel attaché van de Britse Legatie in Den Haag tijdens de Eerste Wereldoorlog. Oppenheimer bemoeide zich intensief met de NOT die hij, zoals blijken zal niet geheel onterecht, als zijn creatie beschouwde. Zijn archieven, die zich in de *Bodleian Library* in Oxford bevinden, bevatten onder andere een dagboek van de tweede helft van de oorlog en proeven voor een autobiografie – geschreven eind jaren 1950 – gebaseerd op het hele, inmiddels verdwenen oorlogsdagboek. Deze proeven zijn zeer gedetailleerd en voor onderzoekers veel bruikbaar dan het uitgegeven eindproduct, getiteld *Stranger Within*.⁸¹ Daarnaast heb ik veel nuttige informatie opgedoken uit de Nederlandse regeringsarchieven in het Nationaal Archief, vooral betreffende de ministeries van Buitenlandse Zaken en Landbouw, Handel en Nijverheid, en uit de door C. Smit geredigeerde bronnenuitgaven aangaande het buitenlands beleid.⁸² Ook de Britse regering heeft tijdens de oorlog veel materiaal over de NOT en haar bestuurlijke en institutionele omgeving verzameld, welke nu terug te vinden zijn in de *National Archives* in Kew.⁸³

Tenslotte heb ik van twee verschillende onderzoekers een grote hoeveelheid bronmateriaal uit Duitse archieven ter beschikking gekregen. Zowel Harm Anton Smidt als Shirley Haasnoot moesten hun eigen onderzoek – naar respectievelijk de Duitse handelsbetrekkingen met Denemarken, Nederland en Zwitserland en naar zakenman en NOT-bestuurslid A.G. Kröller – voortijdig afbreken, en waren zo vriendelijk mij het door hen verzamelde archiefmateriaal ter beschikking te stellen.⁸⁴ Deze bronnen heb ik verwerkt in de

⁷⁹ Deze notulen zijn te vinden in NA 2.06.079, inventarisnummers 1238-1271.

⁸⁰ Dagboek Van Aalst. Voor meer informatie over het Dagboek, zie Kruizinga, 'Bankier, handelaar' en Kruizinga, 'Het brutaalst van allemaal!'. Ook NOT-bestuursleden Ernst Heldring en George Hermann Hintzen schreven een dagboek (De Vries (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, I en Hintzen, *Herinneringen*. De laatste bevat overigens maar weinig informatie over de Eerste Wereldoorlog-periode.

⁸¹ Oppenheimer, *Stranger Within*.

⁸² Van de reeks *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919*, onderdeel van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën-serie (RGP), gebruik ik in dit boek de delen IV, V-1 en 2, VII en VIII-1 en 2. Bij verwijzingen naar bronnen opgenomen in deze delen, gebruik ik de afkorting BPNL, gevolgd door het deelnummer, het nummer van het betreffende document en de pagina's waarop deze terug te vinden is.

⁸³ Deze stukken worden voorafgegaan door de afkorting BNA

⁸⁴ Verwijzingen naar archiefmateriaal verzameld door Harm Anton Smidt zijn aangegeven met de aanduiding [HAS], terwijl de stukken door Shirley Haasnoot ter beschikking gesteld zijn gevolgd worden door [SH]. Deze

nu volgende negen hoofdstukken, waarin het besluitvormingsproces binnen de NOT en haar interactie met andere beleidsbepalende instanties als de Nederlandse regering en de overige Crisisinstellingen centraal staan.

Het eerste hoofdstuk gaat over de wijze waarop de Nederlandse economie zich aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had ontwikkeld, om zo te laten zien in welke uitgangssituatie de NOT opereerde. Tot nu toe is veelal aangenomen dat in de jaren voor 1914 Nederland op economisch gebied nauw verknoopt raakte met Duitsland, maar ik toon aan dat die integratie onderdeel is van een bredere “globalisering” van de Nederlandse handelsbetrekkingen. Bovendien laat dit hoofdstuk zien welke taak de Nederlandse regering voor zichzelf had weggelegd in zowel de eigen economie als in de internationale arena, twee gebieden waarin de NOT tijdens de oorlog een hoofdrol zou afdwingen.

In hoofdstuk 2 draait het om de vraag wie er nu eigenlijk verantwoordelijk is voor de oprichting van de NOT in 1914. Uit mijn onderzoek blijkt dat de Nederlandse regering, in het bijzonder ministers Treub en Loudon, daarin een veel belangrijker rol speelde dan van te voren is aangenomen. De beide bewindslieden hadden echter een totaal andere visie op de verhouding tussen de regering en de nieuwe Trustmaatschappij. Het elementaire meningsverschil tussen beide bewindslieden werd “opgelost” door de precieze verhouding met, en dus ook de plichten van de regering jegens, de NOT zo vaag mogelijk te formuleren, zodat iedereen – ook de Britse regering – daarin kon lezen wat hij wilde.

Hoewel de regering een flinke vinger in de pap had bij de oprichting, liet zij het bestuur van de NOT over aan de bedrijven die de Trustmaatschappij financierden. Elk van die bedrijven leverde één bestuurslid, dus had in principe evenveel te zeggen over het Trustmaatschappij beleid. In hoofdstuk 3 laat ik echter zien dat binnen de ogenschijnlijk behoorlijk heterogene groep “NOT-bedrijven” sommige bedrijven nauwer bij elkaar betrokken zijn dan andere. Door het netwerk opgespannen door dubbelfuncties van commissarissen en bestuurders te analyseren, heb ik twee clusters van nauwer met elkaar betrokken bedrijven ontdekt. Eén van deze twee bedrijvenclusters wist de belangrijkste posities binnen de NOT te bezetten. Zij domineerden de Uitvoerende Commissie, het dagelijks bestuur van de NOT, en leverden haar president, Van Aalst.

In het vierde hoofdstuk staan de onderhandelingen die de NOT in de eerste helft van 1915 voerde met de Britse regering centraal. Uit dat hoofdstuk blijkt waarom (bijna) het hele NOT-bestuur zo tevreden was met de behaalde onderhandelingsresultaten, die door tijdgenoten en historici uiterst kritisch zijn beoordeeld. Bovendien ga ik in dat hoofdstuk dieper in op de vraag hoe de particularistische visie van de UC doorwerkte in het NOT-beleid.

Hoofdstuk 5 gaat over de bemoeienissen van de NOT met de export van goederen uit Nederland naar de Centralen, primair naar Duitsland, gedurende 1915. Aanvankelijk werkten alle betrokken partijen – de Trustmaatschappij, de regering, enkele andere Crisisinstellingen

aanduiding is overigens niet alleen bedoeld om mijn dankbaarheid te tonen, maar heeft ook praktische redenen. Smidt verzamelde zijn archiefmateriaal in de eerste helft van de jaren negentig, waarna het Duitse *Bundesarchiv* grondig is gereorganiseerd. De archiefduidingen die Smidt heeft meegeleverd zullen in veel gevallen daarom niet meer kloppen. Het heeft mij helaas aan tijd ontbroken om alle archiefvermeldingen in het nieuwe systeem terug te vinden. De stukken van Haasnoot zijn wel volgens het op moment van schrijven (2010) vigerende systeem geordend.

en zelfs de Duitse regering – relatief harmonieus samen. Maar al snel ontstonden er breuklijnen die de communicatie tussen de verschillende commissies en regeringsdepartementen ernstig bemoeilijkten en het moeilijk maakten een eenparig beleid te voeren. Ook binnen de NOT ontstond als gevolg van de exportpolitiek een breuk: de beide bedrijvencusters, vertegenwoordigd door Van Aalst aan de ene en Kröller aan de andere kant, kwamen zelfs loodrecht tegen elkaar te staan, overigens zonder dat het voortbestaan van de Trustmaatschappij zelf ooit ter sprake werd gesteld.

In hoofdstuk 6 staan de ingewikkelde onderhandelingen over de Nederlandse landbouwuitvoer gedurende 1915-1916 centraal. De Britse regering eiste dat de Nederlandse regering de uitvoer van agrarische producten naar Duitsland sterk zou verminderen. De UC steunde de Britse regering in dit streven, maar had daar, zoals ik zal laten zien, zo haar eigen redenen voor. Dit bracht haar op een ramkoers tegen landbouwminister F.E. Posthuma en zijn nieuwe bondgenoot Kröller. Crisisinstellingen en ministers kozen partij in het conflict en kwamen lijnrecht tegenover elkaar te staan.

Het zevende hoofdstuk draait om twee paradoxen. Ten eerste werden gedurende 1916 de verhoudingen tussen de NOT aan de ene en de Nederlandse en Britse regeringen steeds antagonistischer, maar tegelijkertijd ook steeds hechter. Ten tweede werd de hand van de Trustmaatschappij steeds zichtbaarder in de Nederlandse economie, maar moest zij om haar vele taken uit te kunnen voeren ook steeds vaker steun zoeken bij andere Crisisinstellingen. Dit hoofdstuk gaat over de toenemende kritiek die de UC te verstouwen kreeg en hoe (en met wiens hulp) zij die, zij het voorlopig, wist te pareren

Hoofdstuk 8 gaat het primair om de onderhandelingen die in 1917 en de eerste helft van 1918 gevoerd werden over de Nederlandse handelsvloot, die naarmate de oorlog langer duurde en de transportcapaciteiten van beide oorlogvoerende partijen lam dreigde te leggen haar bruto tonnage in goud waard werd. De Trustmaatschappij probeerde hierover een regeling te treffen met de Britse regering maar moest, in tegenstelling tot eerdere onderhandelingen, nauw, intensief en in het openbaar samenwerken met zowel verschillende ministeries als de scheepvaart eigenaren zelf. Het zou echter noch de regering noch de reders lukken om een éénparig standpunt in te nemen, tot grote frustratie van de UC.

Het negende en laatste hoofdstuk gaat over de pogingen van de UC gedurende de laatste twee oorlogsjaren om alle Crisisinstellingen en betrokken regeringsdepartementen met één stem (bij voorkeur *haar* stem) te laten spreken. Deze liepen keer op keer uit op een grote mislukking: de persoonlijke tegenstellingen waren te groot, de belangen van de Crisisinstellingen liepen te ver uiteen en de regering was intern hopeloos verdeeld. Tegelijkertijd met pogingen van de Trustmaatschappij om de touwtjes weer in handen te krijgen werd van alle kanten de aanval op haar geopend: vanuit de volksvertegenwoordiging, verschillende ministeries en vanuit Duitsland. Uiteindelijk lukte het de NOT om het hoofd boven water te houden (met steun van, afwisselend, de Britse en de Amerikaanse regering), maar haar onafhankelijkheid werd uiteindelijk door zowel de Entente als door de nieuwe Nederlandse regering die in september 1918 aantrad aan banden gelegd.

Dit boek sluit af met een epiloog, waarin de opheffing maar vooral ook de nalatenschap van de NOT centraal staan, en een conclusie waarin ik de belangrijkste onderzoeksresultaten zal samenvatten.⁸⁵

⁸⁵ Nederland was uiteraard niet het enige neutrale land waar de economische oorlog tussen Centralen en Entente een grote invloed had, noch het enige land waar een invoercentrale als de NOT werd opgericht. De Zwitserse SSS (*Société Suisse de Surveillance Économique*) is wellicht het meest bekend, maar ook in Denemarken bestond een soortgelijke instelling. Ik heb in dit boek er bewust voor gekozen geen internationale vergelijking tussen bijvoorbeeld de NOT, de SSS en de Deenste instellingen te maken en mij puur op de Nederlandse situatie te richten.